

KERKÜK OSMANLI SUBAY MEZARLIĞI (ŞEHİTLİĞİ)

*Perdeleri örtük,
Lambaları söniük,
Sırtında yullar yük,
Hatıraları kırık dökük,
Bir yer olacak, orada,
Adı, Kerkük...*

Arif Nihat Asya (1904-1975)

Vehbi Günay* & Saad F. Oumar**

Öz

Kadim Türk Yurdunun nadide parçalarından olan Kerkük'teki Osmanlı mirasının önemli unsurlarından birisi de Kerkük kalesi içindeki Danyal Peygamber Câmii'nin bitişiğindeki alanda bulunan küçük mezarlık veya şehitlikdir. Burada Kerkük'te yaşamını yitirmiş Osmanlı devlet görevlileri ve Kerkük'ün ileri gelenlerine ait mezarlar mevcuttur. Mezarlıkta toplam 27 adet mezar yeri olmakla birlikte taşı olmayan mezarların yanı sıra kırık veya okunamaz durumda mezar kitâbeleri de vardır. Osmanlı devlet görevlisi olarak ferik/paşa, mirliya, miralay, binbaşı ve yüzbaşı rütbelerindeki subaylarla İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden Ömer Naci Bey'in mezarı da bulunmaktadır. Mevcut Osmanlı mezartaşları 1887-1916 yılları arasına tarihlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kerkük, Osmanlı Devleti, Irak, Şehitlik, Kerkük Kalesi, Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)

The Kirkuk War Cemetery for the Martyred Ottoman Officers

Abstract

One of the most important parts of the Ottoman heritage in Kirkuk, a precious representative of the oldest Turkish native land, is the cemetery or martyrdom, located on the alongside of the Prophet Danyal Mosque in the Kirkuk Fortress. In the cemetery there are the graves of local notables and Ottoman government officials who lost their lives in Kirkuk. In the cemetery with a total of 27 burial places as well as graves, some graves do not have any stone while others were broken or unreadable. Alongside the tomb of Ömer Naci Bey, one of the prominent names of the Union and

* Prof.Dr., *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, vehbi.gunay@ege.edu.tr

** Ms.A. Öğretim Görevlisi, *Kerkük Üniversitesi, İnsani Bilimler Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü*, Kerkük/İrak, saad_fatih@yahoo.com

Progress Party, other gravestones belong to officers in the positions of lieutenant general, brigadier general, colonel, majors and captains. Ottoman tombstones in the cemetery belong to the period between 1887-1916.

Keywords: Kirkuk, Ottoman Empire, Iraq, Martyrdom, Fortress of Kirkuk, Ottoman Government Officers Cemetery (Martyrdom).

Giriş

XX. yüzyılın başlarında yaşanan büyük paylaşım ve emperyalizm savaşında Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Ortadoğu'da Kerkük'ün de içerisinde yer aldığı coğrafya petrol için yapılan kavganın amansızca yaşandığı bölgelerden olmuştur. Bu mücadelenin sonunda Osmanlı'nın ardından kurulan yeni Türk Devleti'nin sınırlarının dışında kalmış olmakla birlikte Musul, Kerkük, Süleymaniye çevresindeki topraklar ve üzerinde yaşayanlarla soy, tarih ve kader birliğinin kesilmesi mümkün değildi.

Tarihsel süreç boyunca Irak coğrafyasında bin yıldan fazla zamandır varlıklarını sürdürerek bütün olumsuzluklara rağmen ayakta kalan Türkler/Türkmenler önce 1968'de başlayan Baas rejimi ve Saddam Hüseyin yönetiminin Araplaştırma, ardından 1991 Körfez Savaşı ve 2003'teki Amerikan işgali ile birlikte ortaya çıkan siyasî belirsizlikler sonucunda Kürtleştirme politikalarının hücumuna maruz kaldılar. Türkmenlerin teslim edilmeyen hukuku gibi kadim unsur oldukları ve halen yoğun olarak yaşadıkları Irak topraklarındaki Türk/Osmanlı eserleri ve hatıralarının izleri de yıllar süren savaşlar, işgaller ve otorite boşluklarından yararlanılarak planlı bir şekilde imha veya umursamazca yok olmaya mahkûm edildiler. İnsanlık geçmişimiz ve Dünya kültür mirasımızın parçası olan yadigârlar yıkım ve kaybolmaktan Türkmenlerin ve Devletimizin gayretleriyle sahiplenildiği kadıyla günümüze ulaşabildi.

Bu çalışma, yüksek lisans tez danışmanlığını yürüttüğüm Kerküklü Türkmen öğrencim Saad F. Oumar (Kasapoğlu) ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Kendisine, Kerkük'e döndüğünde gördüğü bütün Osmanlıca/Türkçe kitâbelerin fotoğraflanarak kayıt altına alınmasının ne denli büyük önem arz ettiğini, tek nüsha (*unique*) olan bu değerlerimizin vatanın tapusu mesabesinde olduğunu ve yitirildiğinde yerlerinin doldurulmasının mümkün olamayacağını hatırlatmış, bunun bizlerin asli görevlerimizden olduğunu belirtmiştim. O, öğüdüme uyararak ilk olarak Kerkük kalesinin içinde bulunan "*Osmanlı Subayları Mezarlığı*" adı verilen kabristandaki mezartaşlarını fotoğrafladı. Yürütülen çalışma sonucunda tespit edilen malzeme ve mevcut bilgiler ışığında bu yayın gerçekleştirildi. Umut edilir ki, Türkiye dışındaki ecdat yadigârı niteliğindeki eserlerimizin tespit, tescil ve envanterlerinin çıkarılarak hak ettikleri değer ve duruma kavuşturulmasına bir nebze katkı sağlanabilmiştir.

Çalışmada Osmanlı Subay Mezarlığı veya Türk Şehitliği'nde hâlen mevcut durumdaki bütün taşların tespiti yapılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı devlet görevlileriyle birlikte diğer kişilere ait taşlar da değerlendirilmiştir. Okunamayan

kitâbelerin yanı sıra kaynaklardan buradaki varlıkları ile ilgili bilgi bulunanlar da kaydedilmiştir. Böylelikle geçmişimizin bir parçası olan kabristan ve taşlarının müstakil bir yayınlara kayıt altına alınması, varlığımıza emeği geçenlere vefa ve kadirşinaslığımızın gösterilmesi kadar gelecek nesillere karşı sorumluluğumuz adına bir not düşülmesine gayret edilmiştir.

Kerkük

Kerkük (كركوك) konum olarak 35° 25' kuzey enlemi ve 44° 25' doğu boylamları arasında, Irak'ın kuzeyinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin çevrelediği Mezopotamya bölgesinin doğusunda yer alır. Kerkük'ün batısında Dicle nehriyle bölgeyi ayıran Hamrin dağları, kuzeybatısında Küçük Zap Suyu vadisi, güneydoğusunda ise Diyâle vadisi bulunmaktadır. Irak hükümetince adı 1976'da *et-Temim* olarak değiştirilen idarî bölgenin merkezi olan Kerkük, kuzeydoğusunda yer alan Zağros dağları eteklerinde kurulmuş olup denizden 310 m. yüksekliktedir. Musul ve Süleymaniye arasındaki Kerkük, güney ve güneybatısındaki Bağdat'tan, kuzeydoğusundaki İran sınırına kadar uzanan bir daire içerisindedir. Kerkük'ün doğu ve kuzey tarafları dağlık, güney ve batı tarafları ise düzlüktür. Arazi olarak bol ürün veren verimli topraklara ve hayvancılık için müsait bir yapıya sahip olup başta petrol olmak üzere doğal kaynaklar bakımında da oldukça zengindir¹.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Musul vilâyetinin bir sancağı olan Kerkük bugünkü Irak topraklarının % 11'ini teşkil etmişken bu yüzölçümü oranı Irak hükümetinin idarî tasarruflarıyla küçültülerek % 4,5'a indirilmiştir. 1912 tarihli son Osmanlı Musul vilâyet salnâmesine göre XX. yüzyılın başlarında Kerkük sancağı altı kaza (Kerkük, Revândiz, Köysancak, Râniye, Salâhiye/Kifri, Erbil), 17 nâhiye ve 1.712 köyden müteşekkildir. Bu tarihte 38.000 km² yüzölçümüne sahip sancağın nüfusu ise 89.573'tür². Günümüzde Irak'ı oluşturan onsekiz vilâyetten birisi olan Kerkük merkez ve Havice kazalarıyla yedi nâhiye ile 1.274 köyden oluşmakta olup yüzölçümü 19.873 km²'dir³.

Tarihî bir şehir olan Kerkük'ün kuruluş geçmişi M.Ö. 800'lerde Asurlular dönemine kadar uzanmaktadır. Tarihî süreç içerisinde Türkler Irak'a ilk olarak

- 1 J. H. Kramers, "Kerkük", *İ.A.*, C. VI, İstanbul bt. y., s. 589-591; Ahmet Gündüz, "Kerkük", *TDVİA.*, C. 25, Ankara 2002, s. 290-292; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara 1999, s. 83-85; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul 1988; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993, s. 38-76; Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 103 (Ağustos 1996), s. 15-43; Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", <http://www.kerkukvakfi.com/tr/content/266>.
- 2 1891-1912 yılları arasında yayımlanan beş adet Musul Vilâyet Salnâmesindeki bilgilerin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Musul*, Ankara 2008, s. 171 vd. Kerkük'ün I. Dünya Savaşı sonrasına ilişkin kısaca bkz. Nilüfer Bayatlı, *a.g.e.*, s. VII-IX.
- 3 1990 yılı nüfus verilerine göre bu bölgedeki Türkler 2.130.00 kişilik nüfuslarıyla Irak'ın toplam nüfusunun % 12'sini oluşturmaktadır. Ayrıca Bağdat'ta yaklaşık 300.000 kişilik Türk nüfusu mevcuttur. Bkz. DİA., "Irak-İrak Türkleri", *TDVİA.*, C. 19, İstanbul 1999, s. 99.

674 yılında Emevî Halifesi Muaviye tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusuyla birlikte gelmişlerdir. Emevîler ve özellikle Abbasîler döneminde bölgeye önemli miktarda Türk nüfusu yerleştirilmiştir. Mısır ve Suriye'de hüküm süren ve ilk müstakil Türk devleti olan *Tulunîler* (868-905) Musul ve Kerkük bölgesinin de sınırları içerisinde yer aldığı topraklara egemen olmuşlardır. *Büyük Selçuklu Devleti* (1040-1157)'nin Bağdat'ı almasının (1055) ardından yoğun olarak Türklerle meskûn olan Kerkük, Erbil ve Musul tamamen bir Türk yurdu hâline gelmiştir. XII. yüzyılda Kerkük ve havâlisi *Begteginliler Beyliği* (1144-1232)'nin hâkimiyetindedir⁴. Kerkük'teki Türk/Türkmen varlığı IX. yüzyıldan itibaren halifeler tarafından yerleştirilen Türk muhafız askerlerle birlikte XI. yüzyılda Selçuklu ve Atabegler devrinde gelmiş Türkmen-Kıpçak göçleriyle gelişmiştir. XIII. yüzyılda ise Moğolların zulmünden kaçan çok sayıda Türk ailesinin yerleşim alanı olmuştur.

Kuzey Irak'ta Musul bölgesinde ve kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan bir hat üzerinde Musul, Kerkük, Erbil, Diyâlâ ve Süleymaniye şehirleriyle çevresindeki alanlarda yoğunlaşmış olan Türklere *Türkmen* denildiği gibi *Musul* veya *Kerkük Türkleri* adlarıyla da anılmaktadır. Bu bölge, Selçuklu Devleti'nin ardından Irak Selçukluları, Zengiler, Erbil Atabegliği, Timurular, Celâyirîliler, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler gibi çok sayıda Türk devletinin hâkimiyet coğrafyası içinde yer almıştır. Osmanlı Devleti'nce Musul ve Kerkük'ün ardından Bağdat ve Basra'nın alınışı bu topraklarda yaşayan Türklerin varlığını yeni Türkmen yerleşimleriyle zenginleştirmiştir. Hatta XVII. yüzyılda bile Anadolu'dan getirilen Yörük-Türkmen gruplarıyla bölgenin şenlendirilmesi sağlanmıştır. Bu itibarla Kerkük'ün bin yılı aşkın bir sürede Türk vatanı olduğu tarihi bir gerçektir.

Osmanlı-Safevî mücadelesinin önemli bir safhasının oluşturan *Çaldıran Savaşı* (1514)'nin ardından Kerkük ve çevresi I. Selim'in doğu ve güneydoğu Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Mardin, Musul, Hasankef ve Rakka ile birlikte 1516 yılı Mayıs ayı başlarında Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu dönemde tam olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanamayan Kerkük, I. Süleyman'ın düzenlediği *Irakeyn Seferi* (1533-1535) sırasında 1534'te Bağdat eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak idarî yapıya dâhil edilmiştir. Bağdat'ın fethinin ardından 21 Nisan 1535'te Kerkük'e gelen *muhtesem* Osmanlı hükümdarı yirmi sekiz gün Kerkük yakınlarındaki Gökyurt (*Kızılköşk*) menzilinde kalmıştır⁵. Osmanlı yönetiminde Şehr-i Zor (*Şehrişul*) eyaletinin başkentinin harap olmasının ardından Musul eyaletinin merkezi *Kerkük* şehri olmuştur. XVII. yüzyılda ise Kerkük, Musul vilâyetinin içerisindeki beş sancaktan

⁴ J. H. Kramers, *a.g.m.*, s. 590; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989, s. 6-10. Ayrıca bkz. Abdüsselâm Uluçam, "Irak-Mimari", *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 111-115.

⁵ Matrakçı Nasuhü's-Silâhi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 97-98; Feridun Emecen, "Süleyman I", *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 62-74; Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 116-117; Saad Kasapoğlu, "Kanunî Kerkük'te", *Tarih Okulu*, S. II, (Kış 2009), s. 75-82.

birinin merkezi durumundadır. Osmanlı döneminde şehrin ve temsil ettiği bölgenin Musul-Bağdat ticarî yolundaki önemi gittikçe artmış, Kerkük doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma ve harekât üssü niteliği kazanmıştır. Ancak bunun kadar önemli olan bir diğer husus ise Kerkük'ün Osmanlı Devleti açısından ve doğudaki Türk kültürü bakımından önemli bir mevki teşkil etmesidir. Öyle ki, XIX. yüzyılın son istatistiklerine göre Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından meydana gelen Musul vilâyetindeki Türkmenler yerleşik nüfus dağılımının % 54.8 (140.960)'ünü oluşturmuşlardır⁶.

Osmanlı-İran askerî mücadelelerine de sahne olmakla birlikte Kerkük Osmanlı idaresindeki konumunu 1918'de İngilizlerin eline geçişine kadar sürdürmüş daha sonra 1921'de ilân edilen Irak Krallığı'na verilmiştir. Lozan Antlaşması'nda Misak-ı Millî sınırları içerisinde sayılan ancak durumunun belirlenmesi ertelenen Kerkük 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması uyarınca Musul ve Süleymaniye ile birlikte İngiltere mandasındaki Irak Devleti'ne bırakılmıştır⁷.

Irak'ın büyük şehirlerinden olan Kerkük, tarihsel süreç içinde Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden olmuştur. Kalesinin dayanak noktasını oluşturduğu Kerkük'ün yerleşim geçmişi eski çağlara kadar uzanmakla birlikte iskân daha çok surlarla çevrilmiş olan kale içerisinde gelişmiştir⁸. Kerkük ve havalisinde aslı unsuru teşkil eden Türkmenlerle birlikte bölgede Arap ve Kürtlerin yanı sıra Keldani, Süryani (Katolik ve Kadim), Yakubi, Ermeni ve Musevi gibi çeşitli dinî ve etnik unsurlara mensup nüfus grupları mevcuttur⁹. Osmanlı döneminde güvenlik endişesinin nispeten ortadan kalkmasının etkisiyle yerleşim,

6 Ahmet Gündüz, “Şehrîzor”, *TDVLA.*, C. 38, İstanbul 2010, s. 473-475; Musul eyaletine bağlı Kerkük sancağının XVI. yüzyıldaki durumuyla ilgili arşiv belgelerine dayalı çalışmalar için bkz. Nilüfer Bayath, *a.g.e.*, s. 83-106; Ahmet Recep Tekcan, *111 Nolu Kerkük Mufassal Tabir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara 2002; Mediha Küfrevi, *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

7 Irak'ta yaşayan Türkmenlerle ilgili Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin faaliyetleri hakkında dikkat çekici bir değerlendirme için bkz. Mahir Nakip, “Başlangıcından Günümüze Türk Hükümetleri ve Irak Türkleri”, *Ortaoğru Türkmenleri Sempozyumu-Orsam Tutanakları No: 35 (Eylül 2014)*, Haz. F. Yağmur Gökler-H. Hürmüzlü, Ankara 2014, s. 47-69. Ayrıca bkz. DİA., “Irak-İrak Türkleri”, s. 99-103.

8 XVII. yüzyılın ünlü bilginlerinden Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*'sında şehri şöyle tanımlamaktadır: “Musul'dan iki merhale şark tarafına, baş tepeler içinde, düz bir yere düşen, topraktan bir kal'adır. Cümle şehir sur içindedir. Hisar dibinden nebir geçer, halâ bu kal'ada Şebr-i Zâr paşaları otururlar. Dârü'l-mülk itibâr olunmuştur.” Bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Matbaa-i Âmire-İstanbul 1145 (1732/33), s. 447.

9 Kerkük'ün XX. yüzyılın başlarındaki demografik durumu hakkında 1907/8 salnâmesinde şu bilgiler yer almıştır: “Kerkük şehrinde 26.510 Müslüman, 432 Keldani ve 463 Musevi olmak üzere 27.405 erkek nüfus var ise de, buna bir misli kadın, üç binden az olmayan yabancı ilâve olunursa şehrin toplam nüfusu 57.810'a ulaşmış olur. Şehir halkı umumiyetle Türk'tür ve Türkçe konuşurlar, gureba olarak bir miktar Arap ve Kürt ile az miktarda İranlı bulunur.” Bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *a.g.e.*, s. 50.

demografik ve ekonomik gelişime uygun olarak, surların dışına taşmıştır. İskânın özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ovaya kaymasıyla Kerkük üç parçalı (*Kale, Eskiyağa/Karşıyağa, Koryayağa*) ve on dört mahalleli şehir yapısına sahip olmuştur.

Kerkük'ün en eski tarihî eseri olan kalenin içerisinde, kiliseden çevrilmiş *Ulu Cami (Meryem Ana/Merimâne)*'nin yanı sıra *Danyal, Mikail, Hanâniyâ (Hanaya/Huneyn)* ve *Azriyâ (Üzeyr)* isimli Yahudi peygamberlere atfedilen makamların çevrelediği camilerle *Meydan, Şeyh Necib (Tekke), Hasan Pakiz ve Hasan Mekki, Emir Mehmed Paşa, Arslanpaşa* camileri bulunmaktadır. Kalenin tam ortasında Kerkük şehrinin âdeta simgesi hâline gelmiş bir mezar anıtı olan *Gökümbet* mevcuttur. Kale dışında da çok sayıda câmi, mevlevihâne, minare (*Nakışlı*) gibi dikkat çekici ve kıymetli mimarî eserler vardır. Şehir, canlı iktisadî hayatının geçtiği mekânlar olarak pek çok kapalıçarşı, han, pazar ve çarşılara sahiptir. Ayrıca, 1954 yılında yıkılmış Osmanlı mimarisinin örnek bir eseri olan, Kale ile Korya arasındaki Hassa çayı üzerinde, Müşir Nâfız Paşa'nın yaptırdığı on altı gözülü meşhur *Taşköprü* de bunlar arasında sayılmalıdır. Bağdat valisi Mehmed Nâmık Paşa tarafından 1863 yılında inşa ettirilen Kerkük Askerî (*Azriyâ*) Kışlası da yıkılmaya yüz tutmuş nadide eserlerdendir¹⁰.

Şehrin kimliğinin belirgin unsurlarından olmak üzere kalenin içerisinde geleneksel Türkmen sivil mimarisinin ve kentsel dokusunun en güzel örnekleri olan 750 civarında ev bulunmaktayken Eylül 1997'de gerçekleştirilen büyük yıkımda 45 ev ayakta bırakılmış, bunlardan da sadece beş-altısı restore edilmiştir. Tarihî kültürel miras niteliğindeki Türkmen mimarisinin yok edilmesinde, onbeş yıl boyunca Türklerin kaleye çıkışlarının yasaklanmış olması da etken olmuş, 9 Nisan 2003'te şehre giren peşmergeler evler ve kamu binalarındaki bütün aksamı yağmalamışlardır¹¹.

Kerkük Mezarlıkları

Mezarlık, hazîre, türbe, yatır ve makamlar yerleşim birimlerinin varlığı mutlak unsurları arasındadır. Kadîm Türk Yurdu Kerkük'te Türkmenlere ait birçok mezarlık bulunmaktadır¹². Ancak bu mezarlıkların ve bünyesinde

¹⁰ Yapının iç kısımlarındaki duvar ve sütunlarındaki derin çatlaklar ve tabandaki toprak çökmesi açıkça görülebilmektedir. Bugünkü durumda bir buçuk asırlık kışla Ocak 2016'da yoğun yağmur ve ihmaller sonucu yıkılmaya başlamıştır. Bu konuda bkz. Ali Mükerrerem Garip-Kerkük-AA, "Kerkük'teki Osmanlı Kışlası Yıkılmak Üzere", <http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kerkukteki-osmanli-kislasi-yikilmak-uzere/511092>.

¹¹ Bu veriler 2003 yılına ait gözlemleri içermektedir. Kalenin durumuyla ilgili bkz. Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul 2004, s. 38-42.

¹² Kerkük şehrindeki mezarlıklarda bulunan taşların kitâbeleriyle ilgili akademik bir çalışma için bkz. İbrahim Mustafa Tahir Qassab, *Kerkük Mezar Taşlarında Türk Kültürü Unsurları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014. Tez genel bir değerlendirme içermekte olup konusu itibarıyla mezarlıklar ve taşlarla ilgili sistematik bir inceleme niteliği taşımamaktadır.

barındırdığı mezartaşları ve kitâbelerinden oluşan somut kültürel mirasın nitelik ve niceliklerinin tespitine yönelik kapsamlı çalışmalar ne yazık ki yapılmamıştır. Genel mahiyetteki incelemelerin bile sayıca az olduğu göz önünde bulundurulduğunda kaybolduğunda yerine konulamayacak değerlerimizin tespitinin ne denli büyük önem arzettiği açıktır¹³.

Kerkük şehrinde bulunan mezarlıklar genel ve aile mezarlıkları başlıkları altında gruplandırılabilir. Buna göre; Genel Mezarlıklar: *Musalla Mezarlığı*, *Türkmen Şebitler Mezarlığı*, *Seyyid Alları Mezarlığı* ve *İmam Ahmed Mezarlığı*. Aile Mezarlıkları: *Gedikler (Seyyid Kızı) Mezarlığı*, *Neftçiler Mezarlığı (Neftçizâde Kabristanı)* ve *Anıcalar Mezarlığı*'dir. Ayrıca şehirde *Ali Beğ*, *Abmet Ağa*, *Gâvurbağ* isimli küçük mezarlıklar da mevcuttur. Kerkük'ün meşhur mezar ve makamları ise şunlardır¹⁴: *Üzeyir*, *Huneyn ve Danyal Peygamber Mezarları*, *İmam Kasım Mezarı*, *İmam Zeynelabidin Mezarı*, *İmam İsmail*, *Kanber Ali ve Pençe Ali ile Allahdostu Mazlume Kız*, *Şeyh Abi Hüseyin*, *Şeyh Mubiddin Berzenci*, *Ebu Ülük (Abu Uluk)*, *Ebu Cümcüme (Cimcime)*, *Molla Muhammed*, *Şeyh Ahmed*, *Şeyh Abdurrahman Talabani*, *Sultan Sakı*, *Sultan Mevcud*, *Köse Baba*, *Şeyh Babri*, *Yel İmam Mezarı*, *Ocağ Mezarı*, *Gözliü Baba Mezarı*, *Seyit Kızı Mezarı*, *Ömer Mendan Mezarı*, *Molla Abdullah Mezarı*.

Kerkük Kalesi

Günümüzün Kerkük'ü düz bir ovada yer almakla birlikte şehrin ilk yerleşiminin olduğu, tahminen M.Ö. III. yüzyılda temelleri atılmaya başlanmış olan aynı isimli kalesi yaklaşık 40 m. yükseklikteki bir tepe üzerindedir. Kerkük şehri yüzyıllar boyunca kaleden ibaret olmuştur. XVIII. yüzyılda gelen seyyahlar bile batısındaki Hassa ırmağının taşması ve yağmurlar nedeniyle kalenin âdeta bir adayı andırdığını belirtmişlerdir. Çevresine hâkim durumdaki kale, topraktan yapılmış geniş surları ve dar sokaklarıyla stratejik açıdan da büyük öneme sahiptir¹⁵. Önceleri sadece bir kapısı olan kalenin içerisinde dört mahalle (*Hamam*, *Ağalık*, *Meydan*, *Zindan*) yer almaktadır. Günümüzde ise kalenin batı ve doğuda ikişer kapısı (*Topkapı*, *Yedikızlar*, *Helvacılar* ve *Başkapı/Taşkapı/Merdivenli*) bulunmaktadır.

Yüzyıllar boyunca Kerkük kalesinin sakinlerinin çoğunluğunu Türkmenler oluşturmuştur. Ancak 1990 yılından itibaren Saddam Hüseyin yönetiminin kaleyi yıkma faaliyeti sonucunda kale içi 1995 yılında tamamen boşaltılmıştır. 1997-2003 yılları arasında Türk tarihi ve Türkmenlere ilişkin eserler, mezartaşları da dâhil olmak üzere, tahrip edilmişlerdir. Yıkılmaktan kurtulabilenler ise bambaşka akıbetlerle karşılaşmışlardır. Örneğin, 1361 yılında Celâyirîliler döneminde yapılmış, 17 m. yüksekliğinde, 820 m² alanda yer alan nadide bir Türk şaheseri olan

¹³ Sözü edilen yüksek lisans tezi kapsamında incelenen Kerkük'teki yedi mezarlık için bkz. İbrahim Mustafa Tahir Qassab, *a.g.t.*, s. 78-193.

¹⁴ Suphi Saatçi, *a.g.e.*, s. 32-38; Cemal Abdullah Sait, *Kerkük Rehberi*, Erbil 2001, s. 46; C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdi, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁵ XVI. yüzyılın ilk yarısında dizdarlığını Sinan Bey'in yaptığı kalenin 32 nefer hisar eri vardır. Kerkük kalesinin bu yüzyıldaki durumuna ilişkin bkz. Nülüfer Bayatlı, *a.g.e.*, s. 132-133; Mediha Küfrevi, *a.g.t.*, s. 50-54.

Gökcümbet'in sekizgen orijinal çatısı 2009'da yıkılıp şekilsiz ve kimliksiz bir çatıyla niteliği değiştirilmiştir¹⁶.

Kerkük Kalesi Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)

Osmanlı Subayları Mezarlığı (Makberetü'l-Muhâribînü'l-Osmaniyyin) veya diğer adıyla *Türk Şehitliği* Kerkük kalesinin içerisindeki Danyal Nebi/Peygamber Câmii'nin bitişiğindedir¹⁷. *Danyal*, *Üzeyir* ve *Huneyn* isimli peygamberlere ait olduğu söylenen makamların üzerine Osmanlılar döneminde bina ve minare yapılmıştır. *Danyal Peygamber Câmii*'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Kerküklü bir aileye mensup olan Cafer Paşa'nın başladığı tamirin Kerkük Ağası Mehmed Ağa tarafından H. 1071 (1660/61) yılında tamamlandığı kapısı üzerindeki kitâbede belirtilmiştir¹⁸. Peygamberlere izafe edilen makamların bulunduğu türbeyi yeniden inşa ettiren ise uzun süre Kerkük mutasarrıfı ve Musul valisi olarak görev yapmış olan İncebayraktar-zâde Vezir Mehmed Paşa'dır¹⁹. İç kısmı yaklaşık olarak 7x10 m. ebadında olan yapı kuzey-güney ekseninde iki kısma ayrılmış olup ön ve kuzey bölümü bir kümbetle kapatılmıştır. Binaya bitişik olmak üzere kuzey ve batısında iki mescit bulunmaktadır.

Danyal Nebi/Peygamber Câmii ve Kerkük Şehri

¹⁶ Ali Kerküklü, "Kerkük'te Selçuklular Döneminden Kalan Gök Kümbet", <http://www.turkmenelihd.com/Haber%203/Gok%20Kumbet.htm>.

¹⁷ Fethi Tevetoğlu, Ömer Nâci Bey hakkındaki müstakil biyografi çalışmasında Kerkük'teki "*Türk Şehitliği*"nde defnedildiğini kaydetmiştir. Bkz. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Ankara 1987, s. 166.

¹⁸ Danyal, Üzeyir ve Huneyn makamlarının tamir kitâbesinin metni için bkz. Şâkir Sâbir Zâbit, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*, S. 4/6 (1964), s. 26.

¹⁹ *İnce Bayraktar-zâde Vezir Mehmed Paşa* Musul valiliğinde Hicrî 1251-1260 (1835-1843) tarihleri arasında (8 yıl, 10 ay, 2 gün) görevde kalmıştır. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdiç, *a.g.e.*, s. 112, 227.

Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)

Osmanlı Subay Mezarlığı (Restorasyon Öncesi)

Osmanlı Subay Mezarlığı (Restorasyon Sonrası)

Danyal Peygamber Câmii ve Osmanlı Subay Mezarlığı son olarak Eylül 2009'da Türkiye Cumhuriyeti'nin Musul Konsolosluğu ile Türkmeneli Vakfı ve Irak Türkmen Cephesi (ITC) tarafından onarımdan geçirilmiştir. Bu restorasyonla Danyal Peygamber Camii yıkılmaktan kurtulmuş olmakla birlikte geçen zaman içerisinde sahihsizlik ve ilgisizlik nedeniyle yeniden tahribata maruz kalmıştır. Söz konusu çalışma sırasında mezarların özgün konum ve özelliklerinin tam olarak korunamadığı anlaşılmaktadır. Restorasyonla ilgili mezarlık duvarına; “*Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı ve Irak Türkmen Cephesi ile birlikte Osmanlı Subayları Mezarlığı'nın Restorasyonunu Gerçekleştirdi*” ifadesinin yer aldığı Türkçe ve Arapça bir levha konulmuştur²⁰.

Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği) girişinde bulunan daha önce mermerden yapılmış kitâbe sonradan bir levhaya da yazılarak duvara asılmıştır. Arapça ve Türkçe olarak yazılmış kitâbenin metni şöyledir:

²⁰ Dilimize uygunluğu bakımından “*mezarlık*” çoğul anlam ifade ettiği için “*subay*” kelimesinin tekil olarak kullanılması Arapçadan tercüme itibarıyla yerinde olacaktır.

Osmanlı Subayları Mezarlığı
İslam bayrağını yükseltme ve buldukları yerlere hizmet
götürme mücadelesi verenler için bağrında yattıkları toprak
gurbet değil vatandır.
Tüm Ölümsüz Kahramanlara Selam Olsun

Osmanlı Subay Mezarlığı Giriş Kitâbesi

Mezartaşlarının Genel Niteliği

Yukarıda belirtildiği üzere Kerkük'te pek çok mezarlık ve türbe bulunmaktadır. Şehirdeki kabristanlardaki birçok mezar taşı Saddam Hüseyin rejiminin çöküşüyle birlikte 2003 yılından itibaren Türkleri simgeleyen çok sayıda eserle birlikte yok edilmiştir²¹.

Kerkük'te farklı mezar mimarisi özelliklerine ait örneklerle rastlamak mümkündür. Şehir merkezindeki eski ve meşhur *Musalla Mezarlığı*'nda çok sayıda türbe mevcut olup bir oda büyüklüğündeki bu yapıların içerisinde bir ya da iki mezar vardır. Bundan başka “*kafes*” adı verilen, mezar ile türbe arasında bir yapı çeşidine de yaygın olarak rastlanmaktadır. Bir çadırı andıran görünümüyle metalden yapılmış bir oda niteliğindeki kafeslerin ayak tarafında bir kapısı mevcuttur. Kafesler genellikle şehit mezarlarının üzerine yapılmıştır. Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)'nda bunlardan bir örnek bulunmaktadır.

Kerkük ve havalisinde kabir taşı olarak doğal taş ve mermer kullanılmışken yakın zamanlarda beton tercih edilmeye başlanmıştır. Mezar taşlarının boyutları fazla büyük olmadığı gibi çok uzun da yapılmamışlardır. Kerkük'teki mezar ve mezar taşlarının % 99'unu lahit ve sandukalı taşlar oluşturmaktadır. Sanduka tipi

²¹ İbrahim Mustafa Tahir Qassab'ın tezinde; “*Kerkük mezar taşlarıyla ilgili bu güne kadar hiçbir çalışma yapılmamış*” olduğu vurgulanmıştır. Bkz. İbrahim M. T. Qassab, *a.g.t.*, s. 1.

mezarlar genellikle 35-50 cm., şâhideler 100-110 cm., ayak taşları 70-80 cm. uzunluğundadır. Bazı mezarların hem baştaşı (*şâhide*) hem de sanduka taşlarında yazılı metinler (*kitâbe*) mevcuttur²².

Kerkük Kalesi içerisindeki *Danyal Peygamber Câmî*'nin arkası ve ön avlusu mezarlık alanı olarak kullanılmış, caminin çevresindeki küçük kabristanda (*bazîre*) pek çok kişi gömülmüştür. Eski definlerin yanı sıra mezarlıkta caminin din görevlerinin kabirleri ve kitâbeli mezarları da bulunmaktadır. Ancak geçen zamanda bakımsızlık kadar yeni gömülerle de nitelik değiştiren bu alandaki mezarların dağıldığı, kaybolduğu, mezartaşlarının kırıldığı veya kitâbelerinin okunamayacak derecede aşındığı görülmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Kerkük oldukça gelişmiş bir şehir olduğu kadar askerî açıdan da bir üs niteliğindedir²³. Kerkük'te Osmanlı VI. Ordusuna bağlı *Nizamiye 12. Kerkük Fırkası* bulunmaktadır. Ayrıca sancağın kuzeyinde ve İran sınırı üzerinde bulunan Revandiz kazası *Redif 48. Liva*'nın da merkezidir. Bu nedenle sınır boyunda ve İran'dan gelecek tehdit ve tehlikelere karşı bir köprübaşı konumundadır²⁴.

Kale içerisinde daha önce bir makam durumunda olan ve Osmanlılar döneminde üzerine bina ve minare yapılan *Danyal Peygamber Câmî*'nin çevresindeki mezarlıkta, kümbetin yan tarafında Osmanlı devlet görevlilerine ait mezarlar bulunmaktadır²⁵. Osmanlı VI. Ordusu Nizamiye 12 Fırka kumandanı *Ferik Hacı Mehmed Lütfü Paşa* (1906), Redif 51. Liva kumandanı *Mirliva Ahmed Refet Paşa* (1899), 48. Alay komutanı *Miralay Mustafa Nâfiz Bey* (1897), IV. Ordu 31. Alay 4. Tabur 1. Bölük *Yüzbaşısı Ahmed Ağa* (1892), Süvari 34. Alay 1. Bölük *Yüzbaşısı Şamlı Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi* (1906), İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi, mücahit ve hatip *Ömer Nâci Bey* (1916) ve Eski Musul valisi Tahir Paşa'nın oğlu *Mehmed Melûl Bey* (1892)'in mezartaşları günümüze ulaşan kitâbeli mezarlardandır.

Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)'nda hâlen mevcut mezarların dışında günümüze ulaşamayan veya kitâbeli mezartaşları kırılmış olan mezarlar da bulunmaktadır. Kerküklü Ş. Sâbir Zâbit, "*Kerkük'te Danyal Peygamber*" başlıklı yazısında bu küçük mezarlıkta; *Binbaşı Ömer Mehmed Bey*, İzmir Vilâyeti ahalisinden

²² İbrahim M. T. Qassab, *a.g.t.*, s. 15-16.

²³ 1912 yılı salnamesine göre Kerkük kasabasında; 36 cami ve mescit; 25 tekke ve zaviye; yedi medrese; beş kilise ve manastır; bir havra; bir idadi; bir sanayi, 15 sıbyan mektebi; bir hükümet konağı; bir kışla; bir redif deposu; bir telgrafhane; 11 karakol; 5.100 ev; 1.382 dükkân ve mağaza; 14 hamam; 12 fırın; 15 değirmen; bir ip atölyesi; 20 bez ve kumaş imalâthanesi; 148 bağ ve bahçe; 1.384 tarla bulunmaktadır. 1890'dan itibaren Kerkük'teki binalar hakkında bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdi, *a.g.e.*, s. 175-176.

²⁴ Bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdi, *a.g.e.*, s. 192.

²⁵ Kerkük'te kale içerisinde bulunan kümbetin yan tarafında "dokuz" Osmanlı subayına ait olduğu söylenen mezarlar da kaybolmaya yüz tutmuştur. Bu bilgi için bkz. Güngör Yavuzaslan, "Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde", <http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=25584>.

Baytar Kaymakamı *Abmed bin Hacı Mehmed Bey* ile *Miralay Osman Bey*'in mezarlarının bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca, Sultan IV. Murad'ın emriyle dinî öğütler vermek üzere Anadolu'dan Irak'a gelen Mehmed Emin ve Abbas Efendilerden Kerkük kalesi Hamam mahallesinde oturan Mehmed Emin Efendi'nin oğlu *Hasan Efendi ve evlâtlarının* da burada yattığını belirtmiştir²⁶. Kerkük mutasarrıfı Avnullah Kâzımî Bey'in burada dünyaya gelen ve bir buçuk yaşında bağırsak düğümlenmesi sonucu vefat eden oğlu *Abdiülbay Hâdi* de mezarlığa defnedilmiştir²⁷. Mutasarrıflık görevini (1909-1914) başarıyla yerine getiren Avnullah Kazımî Bey'in²⁸ kızı H. Nusret Zorlutuna anılarında Danyal Peygamber Türbesi karşındaki kardeşinin küçücük mezarının vefakâr Kerküklüler tarafından 55 yıl sonra onarılmış ve kendisine bir fotoğrafının gönderilmiş olduğunu kaydetmiştir²⁹. Ne var ki, bu mezarın taşı mevcut taşlar arasında yoktur.

Kerkük Kalesi Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği) Mezar Kitâbeleri

Kerkük Kalesi'ndeki Danyal Peygamber Câmii bitiğindeki Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği'nde hâlen yirmi yedi adet mezar bulunmaktadır. Ne var ki, mezarların tümünde mezartaşı yoktur. Taşı mevcut olan mezarların da çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Alanda Osmanlı devlet görevlilerine ait dokuz mezartaşı tespit edilmiştir. Bunların içinde ferik, mirliva, miralay, binbaşı ve yüzbaşı rütbelerindeki subaylarla, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu Ömer Nâci Bey ve Musul eski valisinin oğluna ait taşlar vardır. Osmanlı memurlarının mezartaşları 1887-1916 yılları arasındaki tarihleri taşımaktadır. Kerküklü ailelere mensup olduğu anlaşılan kişilerin yedi mezartaşının tümünde 1890-1988 yılları arası döneme ait olmak üzere tarih kaydedilmiştir. Mezarlıkta sadece bir adet olan kadın mezartaşı bu gruptadır. Miralay, binbaşı, baytar kaymakamı ve Kerkük mutasarrıfının oğlundan oluşan diğer dört kişinin mezartaşı kabirlikte mevcut olmayıp buradaki varlıkları yerel araştırmalardan öğrenilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde mezarlık/şehitlikte; bir ferik/paşa, bir mirliva, iki miralay, bir binbaşı, iki yüzbaşı, bir kaymakam, bir İttihat ve Terakki ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi ile Musul valisi ve Kerkük mutasarrıfı olan kişilerin çocuklarına ait olmak üzere toplam on iki Osmanlı devlet görevlisinin ismi tespit edilebilmektedir. Alanda daha önce restorasyon çalışmaları yürütülmüş olduğundan

²⁶ Şâkir Sâbir Zâbit, *a.g.m.*, s. 27-28.

²⁷ Ünlü yazarlarımızdan Hâlide Nusret Zorlutuna (1901-1984) Avnullah Kâzımî Bey (Erzurumlu Zorluoğulları ailesinden, esas adı Mehmed Selim, 1868-1917)'in kızıdır. H. Nusret Zorlutuna, çocukluğunun cenneti olarak nitelendirdiği şehirdeki anılarını *Bir Devrin Romani* adlı eserinde yazdığı gibi Kerkük hâtıralarının bir kısmını Bağdat'ta neşredilen *el-Eha* (Kardeşlik) dergisinde de yayınlamıştır. Ayrıca *Kerkük'e Gazel, Vazgeçemem Kerkük Senden* ve *Masal Şehir* adlı şiirler kaleme almıştır. Bkz. Suphi Saatçi, *a.g.e.*, s. 28.

²⁸ 1909-1913 yılları arasında Bağdat konsolosluğu yapan İngiliz şarkiyatçı *John Gordon Lorimer* (1870-1914) Musul Valisi Tâhir Paşa ve Kerkük Mutasarrıfı Avnullah Bey ile yakın dostluk kurmuştur. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Lorimer, John Gordon", *TDVİA.*, C. 27, Ankara 2003, s. 212-213.

²⁹ H. Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romani*, Ankara 1978, s. 55.

başka mezar taşlarının bulunması ihtimali düşük olmakla birlikte kırık, silinmiş, okunamayan taşların daha ayrıntılı bir incelemeyle okunabilmesi de mümkündür.

A. Osmanlı Devlet Görevlilerinin Mezar Kitâbeleri

1. Ferik Mehmed Lütfü Paşa

Hacı Mehmed Lütfü Paşa'nın kabri mezarlıkta iki subay için bitişik durumda ve oldukça sanatkârane bir işçilikle yapılmış demirden bir şebeke içerisinde yer almaktadır. Türkmen mezarlıklarında değişik örnekleri bulunan demir şebekeli “*kafes*” tarzındaki türbe mimarisinin güzel bir örneğidir. Genellikle şehit mezarlarının üzerine inşa edilen bu şebekelerin ayak kısmında küçük bir kapısı bulunmaktadır. Mezar, üstü açık kabir üzerinde baş ve ayak taşlarından oluşmaktadır. Baştaşı 154x145x41 cm. ölçüsündedir. Ayak taşı ise 48 cm. uzunluğundadır. Mehmed Lütfü Paşa'nın şâhidesi omuzlarında apolet görüntüsü verilmiş dikdörtgen mermerden yapılmıştır. Üzeri bir kökten yükselen yedi sıralı yaprak motifleriyle süslenmiş boyun ve bunun üstünde sol tarafa yönelik hilâl-yıldız işlenmiştir. Taş, demir şebeke içinde bulunması dolayısıyla orijinal hâlini yıpranmadan muhafaza edebilmiştir.

VI. Ordu 12. Nizamiye Fırkası'nın kumandanlığını yürüten Ferik³⁰ (*Tümgeneral*) Hacı Mehmed Lütfü Paşa'nın 1906 yılında vefat ettiği Kerkük Kalesi'nde Danyal Nebi/Peygamber Câmîi Mezarlığı'ndaki mezar kitâbesinden anlaşılmaktadır. Bağdat'ta konuşlu VI. Ormanlı Ordusu'nun I. Dünya Savaşı öncesinde 6., 11. ve 12. Fırkalar ile 15. Topçu Fırkasından oluşan Nizamiye birlikleriyle birlikte dört redif fırkası bulunmaktadır. 12. Fırka'nın 1890/91 (H. 1308) yılında komutanı Edhem Paşa; 1892/93 (H. 1310)'de Tevfik Paşa; 1894/95 (H. 1312)'te Ferik Mahmud Paşa'dır. Mehmed Lütfü Paşa'dan sonra yerine 1907/8 (H. 1325)'de Ferik Musa Kâzım Paşa'nın atanmış olduğu tespit edilebilmektedir. 1912 (H. 1330)'de merkezi Musul'a taşınan 12. Kolordunun komutanı Erkân-ı Harp Mirliva Ahmed Esad Paşa olmuştur³¹.

Mehmed Lütfü Bey önceki vazifesi sırasında, miralay rütbesinde iken Mekke'de bulunan Osmanlı VII. Ordusu 53. Alayın komutanı olarak Taif kalesine görevlendirilmiştir. Burada, Sultan Abdülaziz'in hal'ine karışmak suçlamasıyla Haziran 1881'de Yıldız Sarayı'ndaki mahkemede yargılanarak idam cezasına çaptırılan ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından cezası ömür boyu hapse çevrilen Midhat Paşa (1822-1884) bulunmaktadır. Midhat Paşa üç yıl yıl kaldığı sürgün

³⁰ *Ferik*; Osmanlı ordusunda fırka (tümen) kumandalarına verilen tümgeneral rütbesidir. Bu konuda bkz. Kadir Türker Geçer, “Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe Sembollerini”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 411, (Ocak 2012), s. 69.

³¹ Kerkük (Şehr-i Zor Sancağı)'teki 12. Fırka komutanları için bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *a.g.e.*, s. 259, 281, 297, 325, 353.

hayatının ardından 7-8 Mayıs 1884 gecesi boğularak öldürülmüştür. Katil olayı sırasında kaledeki sorumlu subay Miralay Mehmed Lütfü Bey'dir³².

Ferik Mehmed Lütfü Paşa'nın Mezarı

Şâhide Kitâbesi:

1. Yâ Kerîm * Hüve'l-Bâkî * Yâ Rahîm Sene 1324
2. Altıncı Ordu-yı Hümâyuna mensub
3. Nizâmîyye Onikinci Fırka
4. Kumandanı irtihâl-i Dâr-ı Na'ım
5. eden kudemâ-yı 'askeriyeden
6. Ferîk el-Hac Mehmed Lütfü Paşa
7. bin Şeyh Abdullah'ın ruhuna
8. el- Fâtiha Teveffa fi Şehr-i Muharrem [25 Şubat-25 Mart 1906]

12. Nizamiye Fırka Kumandanı Ferik Hacı Lütfü Paşa'nın mezarının ayak taşına Kerküklü Şair Kâbil Efendi tarafından ebced hesabıyla yazılmış tarih satırı da bulunan "Fâilatiin/fâilatiin/fâilatiin/fâilün" veznindeki kıt'a şöyledir³³:

³² Gökhan Çetinsaya-Şit Tufan Buzpınar, "Mithat Paşa", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 10; İlnur Haydaroğlu, "Mithat Paşa'nın Şehadetine Dair Bir Araştırma", *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 35, (2004), s. 132. Danyal Peygamber Câmii ve haziresi ile ilgili yazısında Ş. Sâbir Zâbit, Mehmed Lütfü Paşa'nın Hicaz'da miralay olarak görev yaptığı sırada Midhat Paşa'nın boğdurulmasıyla görevlendirilmiş olduğuna değinmiştir. Bkz. Şâkir Sâbir Zâbit, *a.g.m.*, s. 27.

³³ Şâkir Sâbir Zâbit, *a.g.m.*, s. 27.

Ayaktaşı Kitâbesi:

1. Hayf kim gitti cihândan kavîyyü't-tedbîr
2. Sâdık-ı Devlet-i İslâm Ferîk-i Yektâ
3. Hizmet-i fâhiresini cân ile ifâ etdi
4. hüsn-i hizmetle olub mazhar-ı lütf-i mevlâ
5. Nakl edüb kişver-i 'ukbaya ânı emr-i kader
6. eyledi feyz-i diyânetle (*Behîştî*) me'vâ
7. Harf-i menkut ile Kâbil dedi târihini tâm
8. Nâil-i zevk-i Na'im oldu bu Lütfi Paşa

2. Mirliva Ahmed Refet Paşa

Mirliva (*tuğgeneral*)³⁴ Ahmed Refet Paşa'nın kabri Danyal Peygamber Câmii'nin duvarına bitişik durumdaki demir şebekelerin hemen yanında yer almaktadır. Şâhidenin başlık kısmı ve kitâbesinin üst satırları kırılmış durumdadır. Mevcut kısım mezar üzerine yerleştirilmiştir. Arası cetvellerle ayrılmış satırları bulunan şâhidenin alt yanlarında iki adet konsolvari çıkıntı görülmektedir. Şâhide üstü açık sandukasına betonla sabitlenmiştir.

Mirliva Ahmed Refet Paşa VI. Ordu'nun 51. Redif Livası komutanlığını yürütmüştür. Mezar kitâbesinde 1899 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir. 51. Redif Livası'na bağlı 121. Alayın 1. Redif Taburu üç bölükten oluşmaktadır. Alaya bağlı 2. ve 3. Taburlar da üç bölüklüdür. 1890/91 tarihinde 51. Liva'nın komutanlığını İbrahim Hakkı Paşa yapmıştır³⁵.

Kitâbe:

1. [kırık]
2. [kırık] kabr el- (?) Merhum el-Mağfur
3. Redif Elli Birinci Liva Kumandanı Mirliva
4. Ahmed Refet Paşa bin Hüseyin
5. Teveffa fi şehr-i Şevvâl
6. sene 1316 [12 Şubat-12 Mart 1899]

³⁴ *Mirliva*, Osmanlı ordusunda liva (tuğay) kumandanı olarak günümüzün tuğgeneral rütbesi karşılığıdır. Bkz. Kadir Türker Geçer, *a.g.m.*, s. 69.

³⁵ C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *a.g.e.*, s. 261.

3. Miralay Mustafa Nâfiz Bey

Miralay (*Albay*) Mustafa Nâfiz Bey'in kabri Danyal Peygamber Câmii'nin duvarının dibindeki demir şebeke içerisinde. Baş taşı 165x140x4, ayaktaşı ise 109x46 cm. ölçülerindedir. Mezarın üzerinde bulunan demir kafes şebeke 234x236x107 ebadındadır. Mehmed Lütfü Paşa'nın mezarı ile bitişik demir şebeke içinde bulunmasından dolayı oldukça iyi durumdadır. Şâhidenin apoletler yerleştirilmiş omuzlar üzerinde yükselen dekoratif desenler işlenmiş uzunca bir boyun ve sol tarafa yönelik hilâl içerisinde beş ışıklı yıldız motifinin yer aldığı başlık kısmı vardır. Kitâbelik kısmı ise belinden aşağıya doğru iki yayından kavislendirilmiştir. Mezarlıkta bu iki taşın orijinal halleriyle sağlam bir durumda bulunması son derece sevindiricidir.

Komutanlığını Miralay Mustafa Nafiz Bey'in yaptığı VI. Ordu'ya bağlı olan 12. Fırka'nın 48. Alayı 1892/93, 1894/95 tarihli salnâmeğe göre; Piyade 1. Taburu, Nizamiye 2. Taburu, Nizamiye Revandiz 3. Tabur, Nizamiye Selâhiye 4. Tabur olmak üzere dört taburdan müteşekkildir³⁶. Miralay Mustafa Nafiz Bey, XIX. yüzyılın sonlarında *Mâmuretü'l-hamid* adıyla anılan daha sonra *Kal'a-i Diçe* denilen kazanın kaymakamı ve askerî kumandanı Binbaşı Hüsnü Bey'in şehit olması üzerine aşiretlerin isyanının bastırılmasıyla görevlendirilmiştir. Vazifesini başarıyla yerine getiren 48. Alay kumandanı Miralay Mustafa Nâfiz Bey hastalanması üzerine Kerkük'e getirilirken yolda vefat etmiştir³⁷. Vefat tarihi mezar taşında 31 Temmuz 1897 olarak kaydedilmiştir.

Kitâbe:

1. Hüve'l-Bâkî *Ey Zâir İşbu Mezâr-ı Seng * Hüve'l-Hay
2. Vatan ve milletine kırk sene sadâkatle hüsn-i hizmet
3. ederek vazife-i 'askerîsi uğruna fedâ-yı can
4. eden Kırksekizinci Alay Miralay
5. merhûm ve mağfûr Mustafa Nâfiz Beğ bin Ahmed'in
6. olub ruh-ı pür-fütûhuna el-Fâtîha
7. Gurre-i Rebi'ül-evvel sene 1315 [31 Temmuz 1897]

4. Yüzbaşı Ahmed Ağa

Danyal Peygamber Câmii duvarına bitişik durumda bulunan mezar üstü açık sandukaya bağlanmıştır. Mezar 172x120x49 cm. ebadındadır. Taşın yapımında

³⁶ C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdiç, *a.g.e.*, s. 282-283, 299, 327.

³⁷ Mustafa Nâfiz Bey ile ilgili olarak bkz. Şâkir Sâbir Zâbit, *a.g.m.*, s. 28.

herhangi bir süsleme unsuru kullanılmamıştır. Oldukça sâde bir biçimde yazılmış olan kitâbesi yedi satırdan oluşmaktadır.

Kitâbesine göre IV. Ordu, 31. Alay, 4. Tabur, 1. Bölük kumandanı olan Yüzbaşı Ahmed Ağa'nın mezar 1892 yılında vefat etmiştir.

Kitâbe:

1. El-Hayy
2. Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn
3. Otuz Birinci Alayın Dörd
4. üncü Taburunun Birinci Bölüğün
5. Yüzbaşı Ahmed Ağa bin
6. Abdullah'ın Ruhlarına Fatihâ
7. Teveffa Şehr-i Rebi'ü'l-evvel sene 1310 [22 Eylül-21 Ekim 1892]

5. Yüzbaşı Seyyid Hacı Mehmed Said Efendi

Cami duvarının dibinde, Ömer Nâci Bey'in kabrinin arkasında bulunan mezar taşının üst kısmının kırılmış olduğu görülmektedir. Taş sonradan hazırlanmış, üstü açık bir sanduka üzerine yerleştirilmiştir. Mezar 176x106x62 cm. ölçülerindedir. Mezartaşında herhangi bir süsleme unsuru kullanılmamış olup arası cetvellerle ayrılmış kitâbesi sekiz satırdan oluşmaktadır.

Mezarın ait olduğu Yüzbaşı Mehmed Said Efendi'nin görev yaptığı Süvari 17. Liva'ya bağlı *Süvari 34. Alay 1. Bölük*, 12. Fırka'ya bağlı alaylardan birisidir. 1907/8 (H. 1325) tarihinde Süvari 17. Liva Komutanlığını Mirliva Ahmed Hamdi Paşa yürütmektedir. H. 1330 (1912)'de komutanlığını Mirliva Abdurrahman Paşa'nın yaptığı Süvari 13. Liva'nın 33., 34. ve 35. olmak üzere üç alayı vardır. Her alay içerisinde bölük komutanlığını bir yüzbaşının yaptığı beş bölük bulunmaktadır³⁸.

³⁸ H. 1308 (1890/91)'de Fırka komutanlığını Edhem Paşa'nın yaptığı 12. Fırka; Nizamiye 5. Alayın 3. Taburu, Nizamiye 5. Alayın 4. Ester Süvar Taburu, 46. Alayın 3. Taburu, Süvari 34. Alay ve Süvari 36. Alaydan oluşmaktadır. Bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *a.g.e.*, s. 259-260, 331, 361.

Kitâbe:

1. Şefâ'at * El-Fatihâ * Yâ Muhammed
2. İllahi çünkü kâm almadım bu fâni dünyadan
3. şefâ'at ma'deninden ver meded Ey Rabb-i Gaffâr
4. Süvari Otuzdördüncü Alayın
5. Birinci Bölük Yüzbaşısı Şamlı
6. es-Seyyid Hacı Mehmed Sa'îd Efendi
7. bin Sa'îd Efendi Teveffa fi şehr-i Reb'i
8. el-evvel sene 1324 [25 Nisan-24 Mayıs 1906]

6. Ömer Nâci Bey

Ömer Nâci Bey (1878-1916), askerî okul eğitiminin ardından Harp Okulu'ndan 1902 yılında mezun olarak piyade teğmeni rütbesiyle jandarma teşkilâtında görevlendirilmiştir. Selânik'te bulunduğu sırada ihtilâlcı kimliği ve edebî yazıları sonucu ortaya çıkan bir polemğin siyasî mecraya dökülmesi nedeniyle 1907'de Paris'e kaçarak *İttihat ve Terakkî Cemiyeti*'nin teşkilatlanmasına katılmıştır. Buradan meşrutî hareketin gelişmesi ve ortak hareketin sağlanması amacıyla İran'a gitmiştir. 1908 ihtilalinden sonra “*millî hatîp*” unvanıyla cemiyetin önde gelenlerinden birisi olarak etkin rol üstlenmiştir. İtalyanların işgali üzerine Mustafa Kemâl Bey ile birlikte 1911'de Trablusgarp'a giderek burada mücadele etmiştir. 1912 yılı başlarındaki seçimlerde (*Sopalı Seçim*) Kırkkilise (*Kırklareli*) milletvekili olmuş, 1913'teki *Bâb-ı Âli Baskını*'nda ön sıralarda yer almıştır.

Trablusgarp ve Balkan savaşlarını fiilen katılarak I. Dünya Savaşı'nda kurulan *Teşkilât-ı Mahsusa*'da yüzbaşı rütbesindeyken ordudan ayrılmış bir asker olarak İran'ı yakından tanınması, mükemmel Farsçası, hitabet yeteneği ve teşkilatçılığı dolayısıyla Doğu Cephesi'nde görevlendirilmiştir. 13. Kolordu'ya bağlı Musul Gurubu içerisindeki kendi adını taşıyan müfrezesiyle 1915-1916 yıllarında iç isyanların bastırılmasında ve İran sınırında Ruslara karşı önemli çarpışmalara katılmıştır. Haziran 1916'da Bağdat'taki VI. Ordunun siyasî müşavirliğine atanmış, bu sırada tifüse yakalanarak 29 Temmuz 1916'da Kerkük'te vefat etmiştir³⁹.

Ömer Nâci Bey'in kabri Osmanlı Subay Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Mezar, havuz mezar denilen biçimde dikdörtgen (155x121x42 cm.) ve üstü açık olarak inşa edilmiştir. Silinmeye yüz tutmuş ve okunması oldukça güç durumdaki

³⁹ Ömer Nâci Bey hakkında ilk müstakil yayın için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Ankara 1987. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “Ömer Naci”, *Yedigün*, C. 7, S. 173 (Temmuz 1936), s. 9; Nâzım Ören, “Şair Ömer Naci”, *Dünya*, S. 359, 3 Nisan 1953; Enver Behnan Şapolyo, “Meşrutiyet Devrinin Milliyetçi Hatibi Ömer Naci”, *Ülkemiz*, C. 3, S. 29 (Ekim 1968), s. 16-18; aynı yazar, “Hatip Ömer Naci (1880-1916)”, *Türk Kültürü*, C. 9, S. 100 (Şubat 1971), s. 124-128.

kitâbesi arası cetvellerle ayrılmış, Türkçe ve Arapça sekiz satırdan oluşmaktadır. Kitâbenin sonunda “*Ömer Nâci Hâdi Hatîb-i Şehîd*” satırıyla ebced hesabıyla tam tarih düşürülmüş ve tarih rakamla da (1334) yazılmıştır. Mezara sonradan bir ayak taşı eklenmiştir. Üzerinde süsleme unsuru bulunmayan şâhidenin boyun kısmı olup başlığı yoktur. Kitâbelikten boyun kısmına geçişin her iki yanı yükseltilerek âdetâ apolet görüntüsü verilmiştir. Kitâbesinde her iki tarafta olmak üzere birer yaprak motifi, en altında ise her iki yanda üçgen biçimli altı parçadan oluşan geometrik desenler işlenmiştir. Mezartaşının sandukaya bağlandığı kısımda dışa çıkıntı yapan iki dişli konsollar bulunmaktadır.

Şâhîde Kitâbesi:

1. Hû
2. Dileği uğrunda öldü Mücâhid ve Hatîb
3. Ömer Nâci Beğ Burada Medfundur
4. Teveffa bi-eyyâm-ı ‘Iyd-ı sa’îd
5. Men imtâze bi'l-İttihâd el-Cedîd
6. Lisân-ı kâl Tarihu
7. Ömer Nâci Hâdi Hatîbü’ş-şehîd
8. 1334 [1915/16]

Ömer Nâci Bey’in mezarına 1974 yılında Kerküklü Necat Kevseroğlu ve Vecdi Gedik tarafından ayaktaşı konulmuştur. Kitâbede Ziya Gökalp’in “*Ömer Nâci*” şiirinden iki dizeye yer verilmiştir. Üç satırlı kitâbede “*Fatîha*” kısmı bir baklava dilimi içerisine yerleştirilmiş, diğer satırlar ise yarım daire içerisinde işlenmiştir.

Ayaktaşı Kitâbesi:

1. El-Fâtiha
2. Sözleri Kur’an’dı, gözleri mi’râç,
3. Halk onun Tânnı’sı, o halka yalvaç

Ömer Nâci Bey'in Kerkük'teki Mezarı (in-situ)⁴⁰

7. Mehmed Melûl Bey

Mezarlığın ortasında bulunan mezartaşı yerden çok yüksek olmayan bir havuz mezar üzerine yerleştirilmiştir. Bu düzenlemenin daha sonraki bir tarihte gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Şâhidenin üzerinde bulunduğu mezar 174x96x52 cm. ebadındadır.

Mehmed Melûl'un babası Tâhir Paşa (1849-1913) aslen Arnavut olup babası Podgarica hâkimi Hacı Ali Efendi'nin altı oğlundan birisi olarak İşkodra'da dünyaya gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid devri başlarında devlet görevine girerek bir yıl Maarif Mektupcu Odası'nda çalışmasının ardından İşkodra, Selânik, Bitlis, Musul vilâyetlerinde mektupçu olarak vazifelendirilmiştir. Süleymaniye sancağı mutasarrıflığının ardından 13 Temmuz 1889-15 Haziran 1891 tarihleri arasında Musul Valiliği görevinde bulunmuştur⁴¹. Bölgedeki Hemavend aşiretiyle ilgili kendisinin tecrübesizlik ve beceriksizliği nedeniyle ortaya çıkan sorunlar nedeniyle II. Abdülhamid tarafından görevinden alınmıştır⁴². Sonraki tarihlerde tekrar atanarak 27 Temmuz 1910-20 Ekim 1912 tarihleri arasında valilik görevini yürütmüştür⁴³.

⁴⁰ Fotoğraf Prof. Dr. Kenan Akyüz'den alınmıştır. Bkz. Fethi Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 176.

⁴¹ Tahir Paşa H. 1308 (M. 1890/91) yılına ait Musul salnamesine göre "beylerbeyi" rütbesiyle valilik görevinde bulunmaktadır. Görevden alınmasının ardından H. 1330 (1912) yılında, 13 Şubat 1908'de almış olduğu "vezir" rütbesiyle yeniden Musul valisi olarak atanmıştır. Sultan III. Mehmed (1595-1603) döneminden itibaren Musul vali ve mutasarrıflarının tayin tarihi ve görev süreleri için ayrıca bkz. C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-O. Özdil, *a.g.e.*, s. 223-228, 245.

⁴² Tahir Paşa, sırasıyla Van (1898-1906), Trabzon (1907), Bitlis (1907-1908), Erzurum (1908-1909), Bitlis (1910), Musul (1910-1912) valilikleri görevini yürütmüştür. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, 2. Baskı İstanbul 2003, s. 123. Ayrıca bkz. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999/2, s. 160.

⁴³ Tahir Paşa emekli edilmesinin ardından 1 Mart 1910'da Bitlis valisi, beş ay sonra 27 Temmuz 1910'da tekrar Musul valisi olmuş 20 Ekim 1912'de görevinden azledilmiştir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame

Tâhir Paşa'nın ilk hanımından Cevdet, Fikriye ve Naima isimli çocukları, ikinci eşi Bedia Hanım'dan Mün'ime, Münibe, Mükrima, Necdet, Fikret, Hikmet, Fahrünnisa ve Mihrinisa isimli on bir evlâdının olduğu bilinmektedir. Paşa'nın *Mehmed Melûl* isimli oğlu olduğu kaynaklarda yer almamakla birlikte, valilik görevinden alındığı tarihlerde küçük yaşta Kerkük'te vefat etmiş olduğu düşünülebilir.

Kitâbe:

1. El-Hayy
2. Hazâ kabrû'l-mefrit ile'l-Allah Mehmed
3. Melûl Beğ bin Tâhir Paşa
4. Esbak Vâli-i Musul Teveffa
5. Fî şehri'l-Muharrem sene 1310 [25 Temmuz-23 Ağustos 1892]

8. Binbaşı Mustafa Efendi

Osmanlı Subay Mezarlığı'nda câmi duvarının dibinde üstü açık biçimde ve tahrip olmuş durumdaki yan yana iki mezar üzerine yerleştirilmiş kırık iki parçanın bir taşa ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitâbenin kalan satırları da güçlkle okunabilecek durumdadır. Mevcut iki satırdan isim kısmı okunabilmekle birlikte daha fazla bilgi tespit edilememektedir.

Kitâbe:

1. ... el-Fâtiha ...
2. ... fenâdan bir garîb
3. ... [okunamıyor]
4. ... [gömülü, okunamıyor]
5. Binbaşı ...
6. Mustafa Efendi bin Osman
7. [gömülü, okunamıyor]

9. Mehmed Hüsameddin

Osmanlı Subay Mezarlığı duvarının dibinde bulunmaktadır. Dikdörtgen biçimli üstü açık havuz tipinde bir mezardır. Mezartaşında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Ait olduğu kişinin kimliğiyle ilgili bilgi verilmemiş olmakla birlikte, ebadı büyük olmasına rağmen, kitâbesindeki “*masum*” kelimesinden küçük bir çocuğun mezarı olduğu düşünülebilir. Ayrıca, baba isminin *Mehmed Emin Bey* olarak belirtilmiş olması dolayısıyla Ş. S. Zâbit’in makalesinde mezarlıkta bulduklarını kaydettiği XVII. yüzyılda Kerkük’e irşat göreviyle gelmiş Mehmed Emin Efendi’nin soyundan gelen kişilerden olma ihtimali de değerlendirilebilir.

Kitâbe:

1. Yâ Rahîm
2. Haza kabri'l-merhûm el-ma'sum
3. Mehmed Hüsâmeddin bin Mehmed
4. Emin Beg Teveffa fi Şehr-i Muharrem
5. Sene 1305 [19 Eylül-17 Ekim 1887]

B. Diğer Mezar Kitâbeleri

Osmanlı Subay Mezarlığı'nda Kerkük eşrâfına mensup kişilerin kabirler de mevcuttur. Bunlar eski ve yeni gömüler olarak ayrılabilir. Bu başlık altındaki ilk grupta Hacı Bekir Bey (1890) ile Mahmud Ağa'nın oğlu Ali Efendi (1962) ve onun oğlu Necat (1961)'in mezartaşları bulunmaktadır. Diğer taşlar Danyal Peygamber Câmî'nin görevlerine aittir. Câmînin imamı Seyyid Abdullah Efendi (1892)'nin mezartaşı duvara yerleştirilmiştir. Câmînin izafe edildikleri peygamber makamının kapıcı ve perdedârı (*sâdin*) oldukları belirtilmiş olan Sâlih Ağa İnâyet'in oğulları Şeyh Said (1987) ve kardeşi Şeyh Mehmed (1988) ile anneleri Sultânehân (1960)'ın mezarları ise burasının bir aile mezarlığı olarak kullanıldığını da göstermektedir.

10. Hacı Bekir Bey

Osmanlı Subay Mezarlığı'nın ortasında bulunan mezarın başına sonradan dikildiği anlaşılan bu baş taşı dikdörtgen formda hazırlanmıştır. On satırdan oluşan

kitâbesinin tümünün fotoğraf görüntüsünün alınması mümkün olmamıştır. Kerkük'ün tanınmış ailelerinden birisine mensup olduğu anlaşılan Hacı Bekir Bey'in 4 Teşrin-evvel 1306 (16 Ekim 1890) tarihinde vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Kitâbe:

1. El-Fâtih
2. Âdil-i hak ve fazl yerlü hânedân
3. Böyle bir etdi ânı eder dehre sultân
4. Teşrîn-i evvel Salı Dördüncü günü
5. bin üç yüz senesinin altısında hemân
6. Hacı Bekir virdi cân
7. cinân
8.
9.
10.

11. Seyyid Abdülfettâh Efendi bin Seyyid Efendi

Bu mezar taşı Danyal Peygamber Câmii'nin bitişik duvarının içerisine gömülü durumdadır. Mezarlık içerisindeki demir şebekenin sağında yer almaktadır. Mezartaşının önünde havuz biçimli üstü açık, dikdörtgen bir mezar mevcuttur. Bunun yanında ise üzerinde herhangi bir taş bulunmayan bir mezar daha vardır. Mezar, Danyal Peygamber Câmii'nin "imamı" Abdülfettâh Efendi ibn-i es-Seyyid Efendi'ye aittir. Herhangi bir süsleme unsuru görülmeyen taşın kitâbesi arası cetvellerle ayrılmış satırlardan oluşmuştur.

Kitâbe:

1. Allah * el-Fâtiha * Muhammed
2. Hazâ Kabrî'l-merhûm el-mağfûr-leh es-Seyyid
3. Abdü'l-fettâh Efendi el-İmam be-Câmi'-i
4. Danyal en-Nebi 'aleyhis's-selâm ibn-i
5. es-Seyyid Efendi el-Hâlidî Teveffa fî
6. 10 Cemâziye'l-ahir sene 1310 [30.XII.1892]

12. Necât bin Ali Mahmud Ağa

Mezarlığın orta kısmında bulunan dikdörtgen formda hazırlanmış, üstü açık havuz biçimli mezarın kitâbesi baş taşına sonradan kalemlle yazılmıştır. Arapça kitâbenin tarihi Milâdi olarak kaydedilmiştir.

Kitâbe:

1. El-Fâtiha
2. Hazâ kabri'l-merhûm
3. Necât bin Ali Mahmud Ağa
4. Teveffa 1961

13. Ali Efendi bin Mahmud Ağa

Mezarlığın orta kısmında, demir şebekenin solunda bulunmaktadır. Oldukça sade bir forma sahip olan mezartaşının kitâbesi de panolar içerisinde yazılmış ve üzeri siyaha boyanmış beş satırdan oluşmaktadır. Mezartaşının bulunduğu yerin önünde kitâbesiz baş ve ayak taşları bulunan dikdörtgen formda yapılmış üstü açık bir mezar vardır. Buna istinaden mezartaşının sonradan yerleştirilmiş olduğunun düşünülmesi de mümkündür.

104

Kitâbe:

1. El-Fâtiha
2. Hazâ kabri'l-merhûm Ali
3. Efendi bin Mahmud Ağa
4. Teveffa fi şehr-i Receb
5. Sene 1382 [28 Kasım-27 Aralık 1962]

14. Sultânehân bint-i Seyyid Hızır

Mezarlıkta yakın zamanda dikilmiş, renkli olarak boyanmış iki mezartaşından birisidir. Bu taşlar Ömer Nâci'nin mezarının yanında yer almaktadır. Danyal Peygamber Câmii'nin kapıcı veya perdedârlarının (*sâdân*) annesi ve Seyyid Hızır'ın kızı olan Sultânehân'ın mezarı mezarlıktaki tek kadın mezarıdır.

Kitâbe:

1. El-Fâtîha
2. Haza kabri'l-merhûme
3. el-mağfûre
4. Sultâne Hân bint-i Seyyid Hızır
5. Vâldetü's-sâdân-ı Nebi Danyâl
6. Tüvüffiyet fî şehri Cemâzi
7. el-evvel 1380 [22 Ekim-19 Kasım 1960]

15. Şeyh Said Sâlih Ağa İnâyet

Ömer Nâci Bey'in kabrinin hemen yanında Danyal Peygamber Câmii'nde sâdin (*kapıcı, perdedâr*) olarak görevli Şeyh Said Sâlih İnâyet'in mezarı bulunmaktadır. Bu kişiye ait ilk mezartaşının kırılmış ve parçalarının bir mezarın yanında, topluca duvarın dibine bırakılmış olduğu görülmektedir. Kırık taşın kitâbesinde Şeyh Said Sâlih İnâyet'in câmide "*muezzin*" olduğu belirtildiği gibi vefat tarihi de 2 Şevvâl 1407 [30 Mayıs 1987] olarak işlenmiştir. Mezar üzerine yeni dikilen taşta ise 2 Şevvâl 1437 [08 Temmuz 2016] tarihi kaydedilmiştir. Ancak bunun altında vefat tarihinin 1982 yılı olarak belirtilmiş olması nedeniyle bir karışıklık olduğu dikkati çekmektedir.

Kitâbe 1 (Kırık):

1. El-Fâtiha
2. Haza kabri'l-merhûm el-mağfûr
3. eş-Şeyh Sa'îd Sâlih İnâyet
4. Müezzîn be-Câmi'-i Danyal
5. Aleyhis's-selâm Tüvüffiye 2 Şevvâl 1407 [30 Mayıs 1987]

Kitâbe 2 (Yeni):

1. el-Fâtiha
2. Li-küllü ecelin kitâb
3. Haza kabri'l-merhûm el-mağfuri-leh
4. eş-Şeyh Sa'îd Sâlih İnâyet
5. Teveffa fi
6. 2 Şevvâl 1437 H.
7. el-mesârik 1982 M.
8. Sâdin-i Merkad-i Nebi Danyâl ('a)

16. Şeyh Mehmed bin Şeyh Sâlih İnâyet

Şeyh Sâlih Ağa İnâyet'in oğlu Şeyh Mehmed'e ait olan mezar taşı demir sebekenin ön kısmındadır. Üstü açık dikdörtgen bir mezara bağlı olan taşın kitâbesinin oldukça özenli bir şekilde hazırlandığı görülmektedir. “Fâtiha” ve “Şefaât” yazıları kitâbenin üzerinde üç daire içinde yer almaktadır. Ölümle ilgili âyet ise dairevî olarak işlenmiş olup metnin diğer satırları arası silmelerle ayrılmış düz satırlardan oluşmuştur. Hicrî Muharrem 1409 [14.VIII-11.IX.1988] tarihi kaydedilmiş olmakla birlikte Milâdi olarak 19 Eylül 1988 tarihi de belirtilmiştir.

Kitâbe:

1. El-Fâtiha
2. Şefa‘at Yâ Muhammed
3. Küllü Nefsin Zaikatül Mevt⁴⁴
4. Hazâ kabri'l-merhûm el-mağfurun-lehu
5. eş-Şeyh Mehmed bin eş-Şeyh Sâlih Ağa İnâyet
6. Sâdin-i Câmîü'n-Nebi-i Danyal ‘aleyhi’s-selâm
7. Teveffa fi Şehr-i Muharrem 1409 sene-i hicriye
8. 19 / 9 / 1988

C. İsimsiz/Kırık/Okunamayan Mezartaşları

Osmanlı Subay Mezarlığı/Şehitliği’nde isimsiz ve kırık durumda olan mezartaşları mevcuttur. Bunların yanı sıra kitâbesi zaman içinde aşınmaya, silinmeye yüz tutmuş ve okunamaz hâle gelmiş taşlar da vardır. Ayrıca üzerinde şâhide veya ayaktaşı bulunmayan mezar yerlerinin varlığı da dikkati çekmektedir.

Kitâbe:

1. El-Fâtiha
2. Külli men ‘aleyha fân ve yebka vecnu
3. Rabbike Zül Celâli ve’l-ikrâm⁴⁵
4. Haza kabri'l-merhûm el-mağfûr
5. [kırık]

⁴⁴ Küllü nefsin zâikatül mevti sümme ileyna turce’un. “Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz”, *Kur’an-ı Kerîm*, Ankebût, 29/57.

⁴⁵ “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır”. *Kur’an-ı kerîm*, Rahman, 55/26-27.

Okunamayan Bir Kitâbe

Kitâbesi Silinmeye Yüz Tutmuş Kırık
Mezartaşı

Bir Mezar Üzerine Konulmuş Kırık Taş

Şâhidesi Bulunmayan Kabirler

Kerkük Kalesi Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği) Listesi

No	Adı	Baba Adı	Rütbe/ Unvan	Görev	Vefat Tarih
1.	Mehmed Lütfi Paşa	Şeyh Abdullah	Ferik/Hacı	6. Ordu Nizamiye 12. Fırka Kumandanı	Muharrem 1324 [25.II-25.III.1906]
2.	Ahmed Refet Paşa	Hüseyin	Mirliva	Redif 51. Liva Kumandanı	Şevvâl 1316 [12.II-12.III.1899]
3.	Mustafa Nâfiz Bey	Ahmed	Miralay	48. Alay	1 Rebiü'l-evvel 1315 [31.VII.1897]
4.	Ahmed Ağa	Abdullah	Yüzbaşı	4. Ordu 31. Alay 4. Tabur 1. Bölük	Rebiü'l-evvel 1310 [22.IX-21.X.1892]
5.	Mehmed Sa'îd Efendi	Sa'îd Efendi	Yüzbaşı/ Şamlı/ Seyyid/ Hacı	Süvari 34. Alay 1. Bölük	Rebiü'l-evvel 1324 [25.IV-24.V.1906]
6.	Ömer Nâci Bey	-	Mücahid ve Hatip	İttihad ve Terakki	1 Şevvâl 1334 [1.VIII.1916]
7.	Mehmed Melûl Bey	Tâhir Paşa (Musul Eski Valisi)	-	-	Muharrem 1310 [25.VII-23.VIII.1892]

8.	Mustafa	Osman	Binbaşı	-	-
9.	Mehmed Hüsâmeddin	Mehmed Emin Bey	-	-	Muharrem 1305 [19.IX-17.X.1887]
10.	Bekir Bey	-	Hacı	-	4 Teşrin-i evvel 1306 [16.X.1890]
11.	Abdülfettâh Efendi	Seyyid Efendi	Seyyid	Danyal Nebi Câmii İmamı	10 Cemâziye'l-ahir 1310 [30.XII.1892]
12.	Necat	Ali Mahmud Ağa	-	-	1961
13.	Ali Efendi	Mahmud Ağa	-	-	Receb 1382 [28.XI-27.XII.1962]
14.	Sultânchân	Seyyid Hızır	-	Danyal Câmii kapıcılarının annesi	Cemâziye'l-evvel 1380 [22.X-19.XI.1960]
15.	Said	Sâlih Ağa İnâyet	Şeyh	Danyal Nebi Câmii Sâdini	2 Şevvâl 1407 [30.V.1987]
16.	Mehmed	Şeyh Sâlih İnâyet	Şeyh	Şeyh Sâlih İnâyet'in oğlu	19 Eylül 1988
17.	Osman Bey	-	Miralay	-	-
18.	Ömer Mehmed Bey	-	Binbaşı	-	-
19.	Ahmed Bey	Hacı Mehmed	Baytar Kaymakamı	İzmir Vilâyeti ahalisinden	-
20.	Abdülhây Hâdi	Avnullah el-Kâzîmî (Mehmed Selim) Bey	-	Kerkük mutasarrıfının oğlu	-

Kaynaklar

A. Basılı Eserler ve Tezler

- Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999.
- Bilge, Mustafa L., "Lorimer, John Gordon", *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 212-213.
- Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Dıvan*, 1999/2, s. 153-168.
- Çetinsaya, Gökhan-BUZPINAR, Şit Tufan, "Mithat Paşa", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 7-11.
- DİA., "Irak-Irak Türkleri", *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 99-103.
- Emecen, Feridun, "İrakeyn Seferi", *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 116-117.
- Emecen, Feridun, "Süleyman I", *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 62-74.
- Eroğlu, Cengiz-BABUÇOĞLU, Murat-ÖZDİL, Orhan, *Osmanlı Vilayet Sahnemelerinde Musul*, Global Strateji Ens. yay., 2. Baskı Ankara 2008.

- Geçer, Kadir Türker, “Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe Sembolleri”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 411 (Ocak 2012), s. 68-85.
- Gündüz, Ahmet, “Kerkük”, *TDVİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 290-292.
- _____, “Şehrizor”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 473-475.
- Haydaroğlu, İlknur, “Mithat Paşa’nın Şehadetine Dair Bir Araştırma”, *A. Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 35 (2004), s. 123-137.
- Karloğlu, Fatih, *Delimitation of the Ottoman-Iranian Frontier: Tabir Pasba and the Ottoman Frontier Commission, 1905-1908*, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Kasapoğlu, Saad, “Kanunî Kerkük’te”, *Tarih Okulu*, S. II (Kış 2009), s. 75-82.
- Kâtip Çelebi, Kâtip Çelebi, *Cibânriimâ*, İstanbul 1145.
- Kırmızı, Abdülhamit, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *Yüzyüncü Yılında Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin, İstanbul 2010, s. 322-335.
- Kramers, J. H. Kramers, “Kerkük”, *İ.A.*, C. VI, İstanbul bt. y., s. 589-591.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, *Prosopografik Rehber*, İstanbul 2003.
- Küfrevi, Mediha, *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Marufoğlu, Sinan, “Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri’nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 103 (Ağustos 1996), s. 15-43.
- _____, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul 1988.
- Matrakçı Nasuhüs’s-Silâhî, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976.
- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993.
- Nakip, Mahir, “Başlangıcından Günümüze Türk Hükümetleri ve Irak Türkleri”, *Ortaoğu Türkmenleri Sempozyumu-Orsam Tutanakları No: 35 (Eylül 2014)*, Haz. F. Yağmur Gökler-H. Hürmüzlü, Ankara 2014, s. 47-69.
- Ören, Nâzım, “Şair Ömer Naci”, *Dünya*, S. 359, 3 Nisan 1953.
- Qassab, İbrahim Mustafa Tahir, *Kerkük Mezar Taşlarında Türk Kültürü Unsurları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014.
- Saatçi, Suphi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul 2004.
- Sait, Cemal Abdullah Sait, *Kerkük Rehberi*, Erbil 2001.
- Şapolyo, Enver Behnan, “Hatip Ömer Naci (1880-1916)”, *Türk Kültürü*, C. 9, S. 100 (Şubat 1971), s. 124-128.
- Şapolyo, Enver Behnan, “Meşrutiyet Devrinin Milliyetçi Hatibi Ömer Naci”, *Ülkemiz*, C. 3, S. 29 (Ekim 1968), s. 16-18.
- Tekcan, Ahmet Recep, *111 Nolu Kerkük Mufassal Tabir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, Ankara 1987.

Uluçam, Abdüsselam, “Irak-Mimarî”, *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 111-115.

_____, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989.

Yalçın, Hüseyin Cahit, “Ömer Naci”, *Yedigün*, C. 7, S. 173 (Temmuz 1936), s. 9.

Zabit, Şâkir Sâbir, “Kerkük'te Danyal Peygamber”, *Kardaşlık Dergisi*, S. 4/6 (1964), s. 26-28.

Zorlutuna, H. Nusret, *Bir Devrin Romanı*, Ankara 1978.

B. İnternet Sayfaları

Bakır, Abdulhalik, “Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük”,
<http://www.kerkukvakfi.com/tr/content/266> (Erişim: 08.04.2017)

Garip, Ali Mükerrerem, “Kerkük'teki Osmanlı Kışlası Yıkılmak Üzere”,
<http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kerkukteki-osmanli-kislası-yikilmak-uzere/511092>
(Erişim: 09.04.2017)

Kerküklü, Ali, “Kerkük'te Selçuklular Döneminden Kalan Gök Kümbet”,
<http://www.turkmenlihd.com/Haber%203/Gok%20Kumbet.htm> (Erişim:
16.05.2017)

Yavuzaslan, Güngör, “Kerkük'ten Geldim-2; Terzibaşı ve Osmanlı'nın İzinde”,
<http://www.bizturkmeniz.com/tr/index.php?page=article&id=25584> (Erişim:
09.05.2017)